

לא על הרוח לבדה – גם על האידאולוגיה

הרהורים אפיקורסיים על תולדות הכלכלה של הארץ בעקבות מחקריו של נחום גרוס¹

ראול טייטלבוים

האוניברסיטאות שלנו הכשירו הרבה כלכלנים, בהם גם כלכלנים בעלי מוניטין עולמיים, אבל מדפי הספרים שלנו דלים מאוד בספרים על ההיסטוריה הכלכלית של ארצנו. יש מחקרים על פרקים אלה או אחרים, אבל חסר ניתוח כלכלי אינטגרלי של ההתפתחויות הכלכליות של חבל ארץ זה בתקופת המדינה ובתקופות שקדמו לה.

אחרי עיון באסופה מאלפת של מחקריו של נחום גרוס על ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל שקובצו בספר, אפשר להגיע למסקנה מעניינת, שבעל המחקרים אינו גוזר מפורשות ממחקריו – המפעל הציוני בארץ-ישראל לא היה מפעל כלכלי. מכל מקום, לפחות עד הקמתה של מדינת ישראל, וליתר דיוק עד מלחמת העולם השנייה. חוקי כלכלת השוק לא חלו עליו. המניעים לא היו כלכליים. ודאי שהם לא דמו לאלה שהניעו מעצמות אירופיות להפש מושבות מעבר לים, מפני שמניעי המתיישבים הציונים לא היו ניצול אוצרותיה של ארץ-ישראל או שיפור מצבם הכלכלי. אם היו מניעים כלכליים להתיישבות היהודית משלהי המאה ה-19, הם היו בטלים בשישים לעומת מניעה הדתיים, הרוחניים, הלאומיים-ציוניים או הפוליטיים-קיומיים – בריחה מאירופה ומארצות המזרח התיכון. לכן קשה להכליל את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בקטגוריה של קולוניאליזם בהגדרות המקובלות שלו, כפי שעושים לעתים בעלי הגישה האנטי-ציונית או הפוסט-קולוניאלית.

מניתוח כלכלי טהור של ההתיישבות היהודית, היא נראית כמו אוטופיה. כל תהליך שובם של היהודים לארץ-ישראל התנהל בניגוד להיגיון כלכלי וודאי שסתר תאוריות כלכליות מכל סוג שהוא. אולי זה ההבדל הבסיסי בין ההגירה היהודית לארץ-ישראל, ארץ קולוניאלית נידחת, ובין ההגירה היהודית לארצות-הברית, 'ארץ ההודמנויות הבלתי-מוגבלות'. עיון בספר המקבץ את המחקרים העשירים והמגוונים שערך נחום גרוס במרוצת שנותיו הפוריות

1. ראו האסופה בספרו: לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים 1999.

באקדמיה מוליך אפוא למסקנה שאינה מתאימה למגמות מחברו ואינה מתאימה בנקל לכותרת הספר, 'לא על הרוח לבדה'. להיסטוריה הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל היתה מתאימה יותר כותרת על-פי הביטוי השגור 'לא על הלחם לבדו'.

מקומה של אידאולוגיה

זה מכבר, ובמיוחד בעשורים האחרונים, למדנו שהכלכלה אין עניינה רק זרמי הון, סחורות וכוח אדם, אלא גם גורמים אחרים, ואלה כמעט אינם מדידים מבחינה סטטיסטית. למשל, המושג הכלכלי הבסיסי 'זמות'. מה הכוח המניע את היוזמים? שאיפה לרווח כלכלי אופטימלי – בוודאי. וזה גורם כלכלי מובהק. אולם כלכלנים רבים בני ימינו יתקוממו אם תצמצם היוזמות רק לגורם הזה. הם מוסיפים גורמים כמו 'יוקרה', או שאיפתו של אדם להישגים, וכאן אנו כבר מתקרבים למושגים 'רוחניים' ולא כלכליים, כמו חזון ואידאולוגיה והמבנה הפסיכולוגי של האדם. ואפשר להוסיף ולמנות בין הגורמים המניעים בני-אדם בפעילותם הכלכלית גם אינטרסים אישיים, מעמדיים או לאומיים. הם חשובים בקביעת התנהגותם של היוזמים וגם של הצרכנים, לא פחות מאשר ההיצע והביקוש, המחיר, העלויות השוליות של הייצור, היחס בין עלות לתועלת וכדומה. שלא לדבר על כך שגורמים חוץ-כלכליים, כמו אידאולוגיה או חזון, משפיעים על המדיניות התקציבית, הפיסקלית או המוניטרית של הממשלות. לכן, אם יורשה לי 'לשפר' את כותרת ספרו של גרוס, אפשר לומר: 'לא רק על הרוח לבדה – אלא גם על האידאולוגיה'.

למרות כל שיטות הניתוח הכלכלי המודרני, האקונומטריה והמודלים הכלכליים למכביר, לא נוכל לגרש את 'החזון' ואת השקפת העולם (האידאולוגיה) מן הדיון הכלכלי. בייחוד כאשר בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל עסקינן. במחקריו גרוס נוגע גם בהשפעותיה של האידאולוגיה הציונית על התפתחותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, אבל בעיקרו של דבר הוא מעדיף את הגישה הכלכלית הפרגמטית ונוטה לצמצם, כמו כל כלכלן ראוי, את מקומה של 'הרוח' בתהליך הכלכלי.

בלי להמשיל משל לנמשל ועם כל ההבדלים העצומים, מעניינת בהקשר זה גישה של כלכלן אמריקני ביקורתי, שכוכבו דרך בשנים האחרונות, פול קרוגמן (Paul Krugman), במאמר שפרסם ב-1997 שכותרתו 'הניצחון המסתורי של הקפיטליזם'².

קרוגמן סבור כי הקפיטליזם ניצח את הקומוניזם לא רק בגלל השינויים הטכנולוגיים ולא רק בגלל הגלובליזציה. לדעתו, התשובה הבסיסית איננה לא כלכלית ולא טכנולוגית בלבד, אלא מצויה גם בתחום המוסרי: השיטה הכלכלית הקומוניסטית נפלה גם משום שהאנשים הפסיקו להאמין בה. מכאן משמע גם ההפך: גם שיטה כלכלית לא-יעילה יכולה לתפקד זמן

2. Paul Krugman, 'Capitalism's Mysterious Triumph', *Nihon Keizai Shimbun*, 1997; [Http://web.mit.edu/krugman/www](http://web.mit.edu/krugman/www)

רב, אם מאמינים בה. לדעת קרוגמן, השיטה הקפיטליסטית פועלת באופן בלתי־מותנה במידת האמונה של האנשים בשיטה. השוק אינו מחייב שאנשים יאמינו בו. לא כן השיטה הקומוניסטית. היא חייבה אמונה, מפני שלא היתה יעילה מבחינה כלכלית מלכתחילה. חלפו עשרות שנים עד שהתפוגגה אמונה זו של האנשים בשיטה, וגורלה נחרץ. קרוגמן מסכם את מאמרו במשפט: 'מסתבר שהחלומות אינם יכולים להניע שיטה (כלכלית) לטווח ארוך, האנוכיות דווקא יכולה'.

בין כך ובין כך, לפי קרוגמן אמונה בכל זאת הניעה שיטה כלכלית מסוימת לאורך פרק־זמן מסוים, ויוצא מדבריו שהתפתחות אידאולוגית, כלומר, התפוגגותה של אמונה, היתה סיבה לאחד האירועים החשובים ביותר במאה ה־20: התמוטטות הכוללת של הקומוניזם בתור שיטה כלכלית חלופית לקפיטליזם. לדעתו, זוהי הסיבה המכרעת להתמוטטות הקומוניזם, לצד סיבות כלכליות. הקשר בין כלכלה לאידאולוגיה הוא אפוא קשר גורלי לעתים. בהשלמה מסוימת לניסוחיו המבריקים של קרוגמן, אפשר לומר שגם השיטה הקפיטליסטית תלויה באמונה של בני־האדם, אף־על־פי שכלכלת שוק כאילו פועלת מעצמה. אם כן, רוח ולחם, ולא זה מול זה אלא במשולב. בהיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל אי־אפשר לתחום מעין גבול דמיוני, כביכול עד כאן השפעת ה'רוח' קובעת ומכאן השפעת ה'חומר'. השפעותיהם מתערבבות זו בזו באלף צורות ואופנים עד עצם היום הזה. דווקא ההיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל יכולה לשמש מקרה־בחן חשוב לשאלה זו. במחקריו גרוס נוגע פה ושם ביחסיה הגומלין בין כלכלה לאידאולוגיה, אבל הוא נזהר מאוד שלא לחרוג מן הקונסנזוס המקובל בתאוריה הכלכלית כבר עשרות שנים. עיקר מאמציו המחקריים של גרוס היו מכוונים, כפי שהוא עצמו כותב בספרו בפתח דבר, ל'הערכה מחדש של משקל שלושת המגורים הכלכליים ביישוב – הפרטי, ההסתדרותי והציבורי־הציוני. בהיסטוריוגרפיה המסורתית על "בניין הארץ" נדחק חלקם של היוזמות וההון הפרטיים לקרן זווית' (עמ' 9). במילים אחרות, ברוח התקופה שלנו, גרוס מבקש להחזיר בדיעבד את כבודו של 'המגור הפרטי' שקופח. לזכותו ייאמר שאין הוא קיצוני בגישה זו. במקרה זה המגור הפרטי, בעל המניעים הכלכליים בעיקר, יכול לסמל את ה'לחם' מול ה'רוח' של המגור הציבורי.

יש כאן המחשה, אולי במהופך, של השפעת התפיסות הכלכליות האופנתיות של ימינו על ראיית העבר. בעידן של הפרטה החוקרים נוטים להבליט את חשיבותו של המגור הפרטי או אף לייחס לו משקל מרכזי בהתפתחותו של המשק היהודי בארץ בעבר. זוהי תמונת העבר בראי האידאולוגיה של ההווה. לפי תמונה זו, המגור הפרטי הוא שבנה את הארץ; בסיועם של התקציבים הציבוריים. על כגון זה כבר נאמר: היסטוריונים לא זו בלבד שאינם יכולים לנבא את העתיד, אפילו את העבר אין הם יכולים ל'נבא'. ואכן, במחקריו של גרוס מורגש אותו מתח בין מה שהיה בעבר ובין מה שהוא יודע היום.

גרוס כותב כי 'חוקר תולדות הכלכלה, ככל היסטוריון, בוחן את העבר מזווית הראייה של ההווה' (עמ' 325). זוהי מלכודת קשה לכל היסטוריון. לשבתו של גרוס ייאמר כי על־פי־רוב אין הוא נופל לתוכה. הוא משתדל שלא להעריך את המדיניות הכלכלית, את כוונותיה ותוצאותיה, על סמך הידע המצוי בידנו היום ובאור התאוריות הכלכליות הרווחות כיום.

הוא מנסה לתפוס את מה שנוהגים לכנות 'רוח הזמן'. כלומר, למקם את המצב הֶרְאֵלִי ואת התגובות עליו בהקשר וזמנם ותקופתם של האירועים שהוא סוקר, ולא להשיב, ישירות או בעקיפין, לשאלה היפותטית מה היו צריכים לעשות בעבר אילו ידעו מה שאנו יודעים היום, או מה היו צריכים לעשות בעבר אילו פעלו לפי 'רוח הזמן' של ימינו.

אם לשאול ביטוי מתחום אחר, הרי 'תקינות כלכלית' (economically correct) בין שתי מלחמות העולם או בשנות החמישים ואף השישים אינה זהה לזו של שנות השמונים או התשעים של המאה ה־20. אפילו לאותו מושג כלכלי עצמו, למשל 'כלכלת השוק', יש משמעות שונה בתקופות שונות. מקצת השינויים האלה אפשר לייחס למחקר כלכלי. ואילו שינויים אחרים מבטאים ללא ספק 'אופנות כלכליות' או 'תקינות כלכלית' של אותו זמן. אלה מצמיחים, למשל, את אותם הכלכלנים של ימינו, 'אבירי' כלכלת השוק הרואים ביוזמה פרטית חזות הכול, כאשר יש מקום להציג דווקא כמה סימני שאלה גם בקשר למשק הישראלי. גרוס עושה זאת בכמה ממחקריו. 'מהם התנאים שבהם היה הון פרטי מגיע לישראל, ובאילו סכומים? [...]. האם יוזמה חופשית היתה מפתחת חקלאות ותעשייה באותו היקף ובאותו פיזור גאוגרפי? האם תחרות חפשית, בשוק קטן כל כך, לא היתה גוררת ריכוז מונופוליסטי גדול מזה שנתהווה בפועל? שאלות היפותטיות אלו אינן שאלות של עובדה. הן שאלות של השקפה (והשערה)'. מסקנתו הנכונה היא ש'ייתכן שהשאלה היסודית ביותר קשורה בפילוסופיה או בתרבות הפוליטית שמאחורי המדיניות [הכלכלית] הנדונה. [...] בסופו של דבר יש כאן שאלה של השקפת עולם, שאי אפשר ליישבה בתאוריה כלכלית או במחקר אמפירי' (עמ' 339; ההדגשה במקור).

יוזמה פרטית או ציבורית

בשורה של מאמרים קצרים הכלולים באסופה ניסה גרוס להעריך את משקלה של היוזמה הפרטית לעומת היוזמה הציבורית ביישוב היהודי בתקופת המנדט. הוא בוחן את השאלה מזוויות שונות ומעניינות, כמו מבנה המשק היהודי בתקופת המנדט וכושר התחרות שלו. לגרוס יש גישה 'רוויזיוניסטית', כדבריו (עמ' 376), לבעיית משקלו של ההון הלאומי בפיתוח המשק היהודי. הוא מסתמך על נתונים המורים כי בין המלחמות (1919-1939) היה ההון הפרטי כ־80% מיבוא ההון היהודי, ורובם המכריע של העולים החדשים התיישבו בערים ובמושבות ששלטה בהן היוזמה הפרטית. אלה עובדות שקשה לערער עליהן. מכאן הוא מסיק כי ההון הציוני-הציבורי הפעיל רק חלק קטן ממשאבי כוח האדם בשנים אלה. אולם ייבוא הון פרטי לארץ-ישראל, בפרט משנות השלושים ואילך, לא נעשה משיקולים כלכליים דווקא. יהודי גרמניה נאלצו לברוח מהיטלר, וכך גם מקצת המשאבים הכלכליים שנשארו בידיהם הגיעו לארץ-ישראל. שני הגורמים האלה, עלייה והון, היו משמעותיים ביותר בהתפתחותו של היישוב היהודי בשנים ההן. מנתונים אלה בולטת השפעת גורמים חיצוניים על גודל התקציבים הציוניים בארץ-

ישראל. כך מתברר שבעטיו של המשבר הכלכלי העולמי הצטמצמו התקציבים הציוניים בשנים 1928-1933 בשיעור של 42.5% אחוזים במונחים ראליים. ואילו עליית היטלר לשלטון, הסכם ההעברה ויציאת יהודי אירופה השפיעו על גידול התקציבים הציוניים בארץ-ישראל בשיעורים ניכרים, והם עלו בשנים 1933-1939 ביותר מפי ארבעה במונחים ראליים. במחצית השנייה של שנות השלושים הסתמנה עלייה רציפה בייבוא הון יהודי לארץ-ישראל, בכל הצינורות. למשל, סכומי ההעברות מן הקרנות של יהודי גרמניה לפעולה בארץ-ישראל בשנים 1937-1939 השתוו לסך ההכנסות המקומיות והמענקים המקומיים בתקציבים הציוניים. גם בתקופת המנדט הבריטי וגם בישראל העצמאית הבעיה הכלכלית הייחודית של המשק היהודי בארץ-ישראל היתה העלייה וקליטתה. גרוס כותב שהיכולת לקלוט את העולים קליטה כלכלית היתה מותנית במידה רבה ביחס שבין ממדי העלייה ובין יבוא ההון ובינם לבין ממדיו של המשק הקיים (עמ' 253). יתר-על-כן, גם כאשר זרם העולים לווה בורם מתאים של יבוא הון, לא היה בכך כדי להבטיח שהעלייה 'תקלוט את עצמה בטווח הקצר'. וכאן בא לידי ביטוי תפקידו המרכזי של המגזר הציבורי היהודי – התנועה הציונית וההסתדרות הכללית – ביצירת תעסוקות יזומות לטווח קצר, בעיקר בתחום הבנייה, וכן בהקצאת משאבים לתשתיות כלכליות ואחרות לטווח ארוך יותר.

כך היה מתחילתו של המנדט הבריטי. אין זה מקרה שבתקופת העלייה השלישית, החופפת את תקופת המיתון והשפל בראשית שנות העשרים, התגבש בארץ המגזר ההסתדרותי, לרבות מערך משקי העובדים והמוסדות לעזרה הדדית. במהלך ההתפתחות הזאת הוקמו בנק הפועלים, כמכשיר מרכזי לפתרון בעיית העבודה העברית בארץ, והמשרד לעבודות ציבוריות, שהיה מוסד-גג לכל הקבוצות הקבלניות, ולימים התפתח לסולל-בונה. אחר-כך הובטח פיזורו הגאוגרפי של היישוב היהודי בארץ-ישראל על-ידי התנועה הקיבוצית והתנועה המושבית, שהיו הגופים ההתיישבותיים העיקריים.

במאמרו של גרוס 'המיתון של שנת 1923 ותקציבי המגזר הציבורי' (עמ' 232-272) מובאים דבריו של ארתור רופין, שיזם את הקמתו של בנק הפועלים, בישיבת הוועד הפועל-הציוני ב-19 בפברואר 1920, וזו לשונם: 'הפועל הערבי מסתפק במועט, בהשוואה ליהודי, ועולה עליו בוריוזות כפיים... עלינו לפתח בפועל היהודי אותם הכשרים בהם הוא עולה על הערבי: את האינטליגנציה שלו, את כושר הארגון וחושו לעסקים. עלינו להפכם משכירי-יום יהודיים ליזמים יהודיים' (עמ' 260-261).³ המגזר הציבורי היה בעיני רופין מכשיר לפיתוח יזמות פרטית.

בסוגיית משקלם הסגולי של המגזר הציבורי ושל היוזמה הפרטית בתהליך גיבושו של המגזר הכלכלי היהודי בארץ-ישראל, גרוס מציג שורה של שאלות מעניינות: באיזו מידה ההון הלאומי-הציוני מילא תפקיד אסטרטגי ומכוון כרצונם של מייסדי קרן-היסוד? האם הסקטור הפרטי, הנראה כה חזק בתמונה המצרפית, היה כה חלש ברמה המפעלית? לאמיתו של דבר, למרות רצונו של גרוס לערער על התמונה המקובלת בדבר מרכזיות המגזר

3. דברי רופין בישיבת הוועד הפועל הציוני, 19 בפברואר 1920, אצ"מ Z4/252/7.

הציבורי בתקופה ההיא, אין לו תשובות בסוגיות אלה. יש לו רק שאלות. אף-על-פי-כן, אין אלה שאלות פתוחות: הנתונים המרובים המובאים בספר שלפנינו בכל זאת נותנים לקושיות אלה תשובות 'בלתי-רוויזיוניסטיות', דהיינו, מצביעים על המקום המרכזי שהיה להון הציבורי וליוזמה הציבורית בהתפתחותו של המשק היהודי בארץ-ישראל.

אופי פעולתה הכלכלית של התנועה הציונית תואם להפליא את תפיסתו הכלכלית של מייסדה, הרצל, אשר בתקופתו ראה עצמו ליברל מובהק ואילו בימינו היה נחשב לסוציאליסט קיצוני. כך עולה בבירור ממאמרו של גרוס, 'תפיסתו הכלכלית של הרצל' (עמ' 89-102). אמנם, מייסד הציונות היה למעשה חסר ידע כלכלי מקצועי, אך הוא הושפע מהלכי-הרוח שרווחו בתקופתו בקרב חוגים ליברליים מתקדמים: לא כלכלת שוק קפיטליסטית פרועה ולא סוציאליזם. תפיסתו הכלכלית של הרצל, כפי שהיא באה לידי ביטוי בחיבורו מדינת היהודים, היתה תערובת מפורשת של תכנון ציבורי ויוזמה פרטית. הרצל ראה בחזונו 'משטר כלכלי מעורב', טכנולוגי ומודרני, שיתבסס בעיקרו על יוזמה ציבורית.

וכך תכנן הרצל לשכת עבודה מרכזית ויום עבודה של שבע שעות בלבד, ואפילו קיווה שיספיק יום עבודה של חמש שעות. הוא קבע כי המדינה חייבת לבצע את השקעות התשתית. המוני העובדים הלא-מקצועיים, המאורגנים במעין 'צבא עבודה', היו אמורים להכשיר קרקעות, לסלול כבישים ומסילות ברזל, להתקין מערכות טלגרף וכדומה. כל זה הוגשם, הלכה למעשה, ב'גדוד העבודה', האגף הסוציאליסטי הרדיקלי בתנועה החלוצית בארץ-ישראל בשנות העשרים של המאה הקודמת. הכול לפי תוכנית גדולה, ערוכה מראש. לדעת הרצל, החברה צריכה לספק שיכונים ציבוריים, שירותי בריאות והשכלה. הוא גם תכנן מערכת ענפה מאוד של ביטוח סוציאלי. גם ליוזמה פרטית היה מקום בתפיסתו של הרצל, אולם רק 'במקום שמפעל כרוך בסיכון, יש להתיר את רווחי היזם ברוחב לב'. במילים אחרות: מדינת היהודים שתכנן הרצל היתה מדינת רווחה מפותחת. הוא צידד ב'ממשלה גדולה'. בשלב מאוחר יותר הוא אף הבין את חשיבותה של הקואופרציה במדינה היהודית העתידית. מי שכיום משמיע מחשבות כאלה יוגדר סוציאליסט ללא תקנה, אדם שאבד עליו כלת.

התפיסה ההרצליאנית הזאת היתה למעשה התפיסה הכלכלית המובילה הן ביישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי הן בעשורים הראשונים למדינת ישראל העצמאית. גרוס, נאמן להשקפתו הכלכלית, רואה בה תפיסה כלכלית 'בעייתית ודו-ערכית' (עמ' 98). ישראל של ראשית המאה ה-21 התרחקה לחלוטין לא רק מן החזון הסוציאליסטי של חלוציה הראשונים אלא אפילו מן הדגם של מדינת הרווחה המודרנית שהרצל ראה בעיני רוחו. לכן, ספק אם אפשר להסכים למסקנתו של גרוס כי 'לו ראה אותנו הרצל כיום היינו מוכרים לו יותר ואולי אף מקובלים עליו יותר, במרבית מאפייני הכלכלה, ממה שהיינו בשנת 1936 או בשנת 1966' (עמ' 101). מדינת ישראל העצמאית בשנותיה הראשונות תאמה במידה לא-מבוטלת את חזונו הכלכלי-החברתי של הרצל, ואילו כיום מגמתה הפוכה.

בסקרו את תולדות המשק הישראלי בעשור הראשון למדינה, גרוס מציג תזה שניתן להסכים עמה באופן כללי. לאמור: העדפת המגזר הציבורי באותה תקופה לא נבעה מהאידאולוגיה הסוציאליסטית של דוד בן-גוריון וחבריו בהנהגת המדינה, חברי מפא"י

הסוציאליזם-דמוקרטי, אלא 'מאידאולוגיית המציאות' של הזמן ההוא, כלומר מן הצרכים הפרגמטיים שהכתיבו מהלכים כלכליים שונים. אבל את הצרכים הפרגמטיים האלה הכתיבו, בכל זאת, שיקולים אידאולוגיים; אמנם לא סוציאליסטיים כי אם לאומיים, ואולי מוטב להגדירם סוציאליסטיים-לאומיים.

בשלוש השנים הראשונות לקיומה הכפילה ישראל את אוכלוסייתה. היה צורך להבטיח להמוני העולים מוזון, קורת גג, ולו זמנית, ועבודה מפרנסת כלשהי. נוסף על כל אלה, היה גם הכרח להגן על המדינה הצעירה מול העוינות של השכנים הערבים שלא השלימו עם עצם קיומה. כל זה בתנאים של מחסור חמור ביותר במטבע חוץ ובתנאי משק מפגר שזה עתה יצא ממשטר חצי-קולוניאלי של המנדט הבריטי. גם לאדם הרחוק מכל גרגיר של אידאולוגיה סוציאליסטית ברור שלא המגזר הפרטי אלא רק המגזר הציבורי ותקציב המדינה היו כשירים להתמודד עם משימות כלכליות-חברתיות אלה, משימות שהן כמעט בלתי-אפשריות.

גרוס מבקש לטעון שבעצם אין חדש תחת השמש. ממשלות בן-גוריון רק המשיכו את המדיניות הכלכלית של המנדט הבריטי מתקופת מלחמת העולם השנייה, בין השאר משטר של קיצוב, פיקוח ויסודות התכנון. כרונולוגית זה כמוכן נכון. אך נוסף על כך, דפוס זה תואם את התפיסה כי בעתות משבר אפילו משק המבוסס בלעדית על כלכלת שוק זקוק ל'ממשלות גדולות', משום שאין לסמוך על 'היד הנעלמה' המסדירה את הכול. אכן, ראו התנהגותו של הממשל השמרני של בוש-הבן בעקבות מעשי הטרור חסרי התקדים בספטמבר 2001 ומה שבא בעקבותיהם. בעתות מצוקה, אם רוצים או לא רוצים, אם מודים ואם לא מודים, נאלצים לחזור לג'ון מאינרד קיינס (Keynes), לג'ון גלברייט (Galbraith), לניו-דיל של רווולט או לגישתו של חתן טרי של פרס נובל לכלכלה, ג'וזף שטיגליץ (Stiglitz). המנוף הוא הגדלה רצינית של ההוצאה הציבורית. בעייתם של הכלכלנים במצבים אלה היא, בעצם, לקבוע מתי נכנס המשק למצב המחייב הגדלה של המעורבות הממלכתית-הציבורית. במהותה, המדיניות הכלכלית בעשורים הראשונים של המדינה לא היתה אפוא המשכה של המסורת הכלכלית של המנדט הבריטי, אלא תגובה הכרחית למצב אובייקטיבי שנוצר אחרי קום המדינה ונמשך שנים לא מעטות אחרי כן. גם אם לא היה קיים המנדט הבריטי שהנהיג את משק המלחמה, היה צריך לנקוט מדיניות של מעורבות גוברת של הממשלה והעדפת המגזר הציבורי-הממשלתי. אפשר לטעון, כמעט בוודאות, שאילו שלטו בישראל באותה תקופה הציונים-הכלליים, בעלי הסממה האופוזיציונית 'תנו לחיות בארץ הזאת', הם לא היו נאמנים לסממם אלא היו נוקטים מדיניות כלכלית דומה לזו שנקטה בפועל; אחרת הם היו נדונים לכישלון מוחץ.

לעתים קשה להבין כלכלנים המבקשים, בכל מחיר ובכל הנסיבות, לצמצם את מעורבותה של הממשלה המודרנית במשק וממילא להקטין את המגזר הציבורי בשם העיקרון המקודש של הפרטה. כל זה כאשר נמשכת העלייה וגוברים הצרכים לקליטתה היצרנית, וכאשר כל עשור בערך ישראל נתונה במלחמה. וראו, למשל, גם את העלייה הניכרת בהוצאות הביטחון של ישראל בעקבות הטרור הפלשתיני מאז סתיו 2000. נתונים בסיסיים אלה אופייניים למשק הישראלי לא רק בעשורים הראשונים לעצמאותה של ישראל אלא גם עד עצם היום

הזה. אמנם אופיה של העלייה שונה וכושרו של המשק הישראלי גדל לאין שיעור, אולם הצורך במעורבותה של הממשלה נותר בעינו, אף כי הכלים לכך השתכללו ונעשו מתוחכמים יותר. לדוגמה, כדי לקלוט את העלייה ההמונית משטחי ברית-המועצות בעשור האחרון, נאלצה הממשלה לסבסד, זמנית, מתקציבה את שכר העבודה לעולים שנקלטו במגזר הפרטי וכן לסבסד משכנתאות לפתרון בעיות הדיור שלהם ולהבטיח שירותי בריאות ושירותים סוציאליים למבוגרים שביניהם.

נוסף על כל אלה, יש בישראל שני גורמים קבועים המגבירים את הצורך בממשלה גדולה: לעומת נחיצותה בכל משק מערבי אחר. ראשית, הוצאות הביטחון של ישראל גדולות פי שלושה ואף פי חמישה מהוצאות הביטחון של כל ארץ 'נורמלית' אחרת בעולם והן 'אוכלות' נתח נכבד מן התל"ג. שנית, אופיו המיוחד של יבוא הון לישראל – רובו ככולו היה הון ציבורי ולא השקעות הון פרטי; ודאי כך בזמן שחקר גרוס, העשורים הראשונים של המדינה. ההון המיובא זרם ארצה בצינורות ממשלתיים-ציבוריים, ובאופן טבעי הממשלה ומנגנוניה היו צריכים לחלק אותו לפי סדר עדיפויות שקבעו. השינוי באופיו של יבוא ההון התחולל בעשור האחרון בלבד, אולם עקב המשבר הפוקד את שוק ההון העולמי ואת תעשיות ההיי-טק מראשית שנת 2000, יש בשנתיים האחרונות סימנים לכך שהמצב חוזר לקדמותו. כמעט מובן מאליו שבמצב הזה המדיניות הכלכלית של הממשלות גרמה לעיוותים ולטעויות. אולם מחקר כלכלי אובייקטיבי יכול בקלות להוכיח שבתנאי ישראל המגזר הפרטי עשה טעויות וגרם לעיוותים לא פחותים מזה. די לעיין במאזנים אחרונים של כמה קונצרנים כלכליים פרטיים.

בהקשר זה של עיוותים כלכליים, אין מנוס מלהזכיר את פנחס ספיר, המזוהה אולי יותר מכל אדם אחר עם התיעוש המזורז של המשק הישראלי בשנות השישים. כידוע, בהיותו שר המסחר והתעשייה ואחר-כך שר האוצר, עשה ספיר מאמצים אדירים למשוך יזמים פרטיים לאזורי הפיתוח והפריפריה של ישראל. מחקרים אחרונים מראים כי באותה תקופה תמרו קברניטי המדינה ממפא"י, ובראש ובראשונה ספיר, בעקיבות את המגזר הפרטי. במקרים מסוימים הם אף העדיפו אותו על המגזר הציבורי, כפי שהראה דוד לוי-פאור בספרו היד הלא נעלמת: פוליטיקה של תיעוש בישראל (ירושלים 2001). פנחס ספיר ולוי אשכול, בהסכמתו של בן-גוריון, היו מוכנים לשלם מחיר כבד כדי לעודד יזמים פרטיים להקים מפעלים באזורי הפיתוח. המאמץ היה כרוך בסבסוד ובתשלום תמריצים עצומים, מקופת המדינה, ליזמים פרטיים. סיום הפרשה ידוע: היזמים הפרטיים שנהנו מתמריצים ממלכתיים לא השכילו לפתח תעשיות ראויות לשמן באזורי הפיתוח, מאחר שהם השקיעו בעיקר במפעלי טקסטיל. אלה תרמו בתחילה לגידול היצוא הישראלי וסיפקו תעסוקה באזורי הפיתוח כרבע מאה, אולם בעשור האחרון הם לא הצליחו לעמוד בתחרות ונסגרו בזה אחר זה.

גרוס, אולי פחות מכלכלנים אחרים, נופל גם הוא במלכודת אופנתית ומפריז במשקלו של ההון הפרטי בתולדותיה של הכלכלה בישראל. כנגד זה הוא מצמצם, באופן די מלאכותי, את התרומה הראלית של המגזר הציבורי-הממשלתי בהתפתחותו של המשק היהודי בתקופת המנדט ובשני העשורים הראשונים של מדינת ישראל. בהקשר זה די לעיין באחדים ממחקריו של חיים ברקאי, מחבר המבוא לספרו של גרוס.

עם זאת, במאמרו 'יוזמה חופשית לעומת שוק מתוכנן' (עמ' 355-365) וגם במחקריו האחרים שעניינם כלכלת ישראל בעשור הראשון, גרוס מודה כי 'מעורבותה של הממשלה הוכיחה את כוחה בגיוס מרב המשאבים למאמץ המלחמתי ובחלוקה צודקת יחסית של נטל המאמץ, ולכן גם נמשכה במידה רבה בשנים הראשונות של המעבר הקשה [אחרי מלחמת העולם השנייה] מכלכלת המלחמה לתנאי השלום' (עמ' 355). מכאן גם התחזקו המגמות של עיצוב המשק הישראלי כמשק מעורב – 'משטר כלכלי מעורב של שילוב כוחות השוק והיוזמה הפרטית עם מעורבות ועם יוזמה ממשלתית' (עמ' 356).

באותן שנים לא היתה ישראל יחידה במגמה זו, אלא היא אפיינה את הכלכלה העולמית אחרי מלחמת העולם השנייה. אולם, כדברי גרוס, בישראל היתוסף לה גורם ספציפי והוא חיזק אותה עוד יותר אצלנו: התפיסה הציונית הכלכלית שהתגבשה מלכתחילה כדגם כלכלי ליישוב היהודי בארץ-ישראל. תפיסה זו היתה מעין שילוב של הצורך לשנות כאן את המבנה הכלכלי-חברתי של העם היהודי – להפוך את 'הפירמידה ההפוכה' – ושל שיקולים מעשיים-פרגמטיים. למשל, אי-נכונותו של ההון הפרטי לזרום לארץ-ישראל משיקולים כלכליים-עסקיים. לפיכך, התפיסה הכלכלית של שילוב היוזמה והמעורבות הציבורית, כגורם מוביל, עם יוזמה פרטית וכוחות השוק היתה בעצם טמונה במהותה של האידאולוגיה הציונית, שביקשה לחולל מהפכה במצבה של ארץ-ישראל ולאפשר בסיס כלכלי קליטת העלייה היהודית בה (עמ' 357). אחרי קום המדינה היתוספו עוד כמה סיבות טובות לחיזוק התפיסה הזאת, זו שכינויה המקובל היה 'משק מעורב', לא רק במיקרו-כלכלה אלא גם במקרו-כלכלה. לעומת ביקורתם של כלכלנים מקצועיים רבים (דן פטינקין ואחרים) נגד המשטר הכלכלי שהתגבש בישראל בשני העשורים הראשונים של המדינה, גרוס מציג תמונה מאוזנת יותר. הוא מודה שאפילו משטר החירום הכלכלי, הצנע, השיג את עיקר מטרותיו בשנים 1949-1950. הצריכה הפרטית רוסנה, הובטח מינימום סביר של תצרוכת ושירותים לאוכלוסייה הגדלה, והופנו המשאבים הדרושים לביטחון ולהשקעות בחקלאות ובבנייה. במרבית שנות החמישים והשישים הצטיין המשק הישראלי בקצב צמיחה מן הגבוהים בעולם, תוך כדי קליטת גלי העלייה ההמונית (עמ' 360, 368).

עם זאת, גרוס מקבל באופן בסיסי את דברי הביקורת של הכלכלנים המקצועיים, היינו, שממשלת ישראל הפעילה באיחור את תוכנית הרפורמות הכלכליות שנועדה להעלות את המשק הישראלי ממשק חירום של פיקוח וקיצוב למשק 'נורמלי', כאשר בפברואר 1952 הופעלה 'התוכנית הכלכלית החדשה'. מניתוחו המפורט של גרוס עולה כי היה אפשר להפעיל לפני כן את התוכנית, לרבות פיהות הלירה. כמה זמן לפני כן? – 'באמצע 1951 לכל המאוחר הפכה מדיניות הכלכלית חדשה להכרחית – וגם לאפשרית' (עמ' 336). כלומר, האיחור בהפעלת התוכנית היה בסדר גודל של פחות משנה. 'בוזבוז שנה במדיניות הכלכלית' (עמ' 337). למעשה, היו גם סיבות פוליטיות-פנימיות שגרמו לדחייה זו, כמו בחירות מוקדמות והרכבת קואליציה ממשלתית חדשה. אולם גם אם מקבלים את הניתוח של גרוס, המחיר ששילם המשק בגלל אותה דחייה היה כמעט אפסי. מכל מקום, במנחים של היסטוריה כלכלית, זה פחות מטעות דגימה.

נראה כי הדגם הישראלי של מעורבות הממשלה במשק ועיצוב 'משק מעורב' עם מגזר ציבורי חזק, שהשתנה והותאם במרוצת השנים לנסיבות המשתנות, התגלה דווקא כאחד המוצלחים בעולם; חרף הביקורת של האופוזיציה הפוליטית, במיוחד הציונים-הכלליים וחירות, או הביקורת המקצועית של האקדמיה.

ואכן, ברוח זו גרוס מסכם את מאמרו 'המדיניות הכלכלית בישראל, 1948-1951: בעיות ההערכה המחודשת' (עמ' 325-341). הוא דוחה את הקביעה שהמדיניות הכלכלית אחרי 1948, ובייחוד בשנים 1948-1951, לא היתה אלא שגיאה גדולה אחת וכותב:

יתכן שהפוליטיקאים צדקו בהערכתם מה אפשר לעשות ובייחוד את רמת החיים הנדרשת בכל פרק זמן כדי למשוך עלייה נוספת ולמנוע ירידה גדולה. דומה שאפילו מבחינה כלכלית צרופה אין תשובה ברורה לשאלה בדבר קצב גידול הצריכה האופטימלי לצמיחת המשק. ואין צריך לומר כי אין תשובה חד-משמעית לשאלת הפער האופטימלי בהכנסות. [...] לכן, נראה כי בכל שלושת העניינים יש לנו יכולת מוגבלת בלבד ללמוד לקחים מהעבר או לנצל את הניסיון ואת ההשקפות הרווחות כיום כדי להבין כהלכה את ההיסטוריה הכלכלית. [...] נראה בעיני שהישגי הצמיחה הכלכלית המהירה וקליטת העולים בשנים 1953-1970, מצדיקים את ההשקפה שהשיטה הנדונה (על תיקוניה השונים במשך הזמן) הלמה את צרכיה ונסיבותיה של ישראל באותה עת (עמ' 340-341).

ברשימה 'הכלכלה המדינית של ישראל בראייה ארוכת הטווח' (עמ' 390-399), שיוחדה לסקירה ופולמוס עם יקיר פלסנר לרגל פרסום ספרו בחו"ל על הכלכלה המדינית של ישראל,⁴ הציב גרוס קושיות אחדות ל'מבקרים האידאולוגיים' מימין שביקרו את המדיניות הכלכלית 'הסוציאליסטית' בשנותיה הראשונות של המדינה.

אולי היה יסוד לאמונה שלא היתה אפשרות לבנות את 'הבית הלאומי' ולכונן את המדינה על בסיס של הון פרטי השואף לרווחיות? אולי לא היה אפשר להשתית את המפעל הציוני – עם כל צורכי ההתיישבות וההתגוננות שלו – על שיקולי היעילות הכלכלית? אולי שלוש שנות המדינה הראשונות בהן הוכפלה האוכלוסייה, אכן הצריכו משטר כלכלי דמוי מלחמתי? (עמ' 392).

המנדט כשלטון קולוניאלי

מרבית המחקרים שקובצו באסופה עוסקים במה שכונה 'היישוב' בתקופת המנדט הבריטי: כ-300 עמודים בספר בן כ-400 עמודים. כפי שגרוס עצמו אומר ב'פתח דבר': 'חלק מהעבודות נועד לבחון מחדש, מריחוק זמן וממצב פוליטי אחר, את מדיניותה הכלכלית של ממשלת

⁴ Yakir Plessner, *The Political Economy of Israel: From Ideology to Stagnation*, Albany, NY 1994

ארץ־ישראל ואת התפקיד שמילאה בהתפתחות היישוב היהודי בתקופת המנדט' (עמ' 9). כאן אנו מגיעים להערכת המנדט הבריטי כמשטר קולוניאלי. אחד הכלים המרכזיים במנדט היתה מדיניות 'הסחר החופשי' וצמצום השפעת הממשל המנדטורי על סחר החוץ, שהשתקף היטב בשיעורי מכס נמוכים על יבוא. מדיניות זו עלתה בקנה אחד עם האינטרסים של התעשייה הבריטית, שראתה בארץ־ישראל, כמו בשאר מושבות האימפריה, שוק לסחורותיה. העדפה ברורה ניתנה לקידום היצוא הבריטי לארץ־ישראל וכן לסיוע לחברות בריטיות שהיו מוכנות להשקיע בה.

גרוס מגיע למסקנה נכונה שהמדיניות המסחרית של 'הדלת הפתוחה', שנקטו שלטונות המנדט במשך מרבית תקופת שלטונו בארץ־ישראל, לא היתה דווקא ביטוי למדיניות אנטי־ציונית או פרו־ערבית, אלא נגזרה מן החשיבה הכלכלית ששלטה באנגליה כמאה שנה, לפחות עד 1931. תפיסה זו גרסה שמדיניות המכסים עיקר תכליתה הוא פסקלי. אולם יש לא מעט ראיות שבבסיס מדיניות בריטית זו הונחו האינטרסים הקולוניאליים והאינטרסים של התעשייה האנגלית המפותחת. גרוס מזכיר זאת כבדרך אגב. זו היתה מדיניות של ניצול מובהק של הקולוניות, שנועדו בעיקר לספק חומרי גלם וזלים לתעשייה הבריטית ולשמש שוק נוח לסחורותיה, וממילא לבלום את התפתחותן התעשייתית. מדיניות זו של סחר חופשי ומכסים נמוכים, שיעדה המוצהר היה 'הבטחת מירב הרווחה לאוכלוסייה המקומית', הבטיחה למעשה שוק חופשי למוצרי התעשייה הבריטית בקולוניות.

כך היה גם בארץ־ישראל. אולם בגלל התנאים המיוחדים בה, היינו, קיומם של שני מגזרים אתניים שונים והמנגנונים הכלכליים המיוחדים שפיתחה התנועה הציונית, מדיניות זו פגעה יותר בפוטנציאל הצמיחה של המגזר הערבי, שהיה מפגר יותר מבחינה כלכלית. מדיניות מכסים זו פגעה אמנם גם בתעשייה היהודית בארץ־ישראל, אך מנעה כמעט לחלוטין את ההתפתחות התעשייתית של המגזר הערבי והוא נשאר בעיקרו ברמה של בתי־מלאכה ושל חקלאות מפגרת.

לרשותו של המגזר היהודי עמדו משאבים ציבוריים של מוסדות התנועה הציונית, ואלה סבסדו, ישירות או בעקיפין, את החקלאות היהודית ואת התעשייה הצעירה בהתפתחותה, ואפילו את שכר העבודה של העובדים היהודים. נוסף על כך עמד לרשותו של המגזר היהודי גם יבוא הון פרטי, שגבר בייחוד במחצית השנייה של שנות השלושים, עם עלייתו של היטלר לשלטון. כל אלה צמצמו, למעשה, את עוצמת פגיעתה הכלכלית של המדיניות הבריטית. מול המדיניות הקולוניאלית הזאת בתקופת המנדט היו אפוא ליישוב היהודי בארץ־ישראל כלים ומשאבים שאיזנו במידה רבה את תוצאותיה; וכאן באה לידי ביטוי ההשפעה המכרעת של המימון הציבורי במשק היהודי גם בתקופת היישוב, לפני הקמת המדינה. לעומת זאת, למגזר הערבי בארץ־ישראל חסרו משאבים עצמיים כאלה והוא נאלץ לסמוך בעיקר על המשאבים המצומצמים שסיפקו תקציבי ממשלת המנדט הבריטי, ותפיסתה של זו היתה התפיסה של 'ממשלה קטנה'.

הדברים עולים היטב ממחקרם המשותף של נחום גרוס ויעקב מצר 'מימון ציבורי במשק היהודי בתקופת בין המלחמות' (עמ' 105-171), וכן ממחקרו של גרוס 'המדיניות הכלכלית

של ממשלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט' (עמ' 172-227). שני המחקרים האלה הם למעשה הליבה של האסופה. נעשתה בהם עבודה רבה ושיטתית של ריכוז נתונים והאחדתם, נתונים של התקציבים הציוניים ונתונים של התקציבים של ממשלת המנדט בתקופה ממושכת של 22 שנים, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939, ובכלל זה ניתוח שיטתי של המדיניות התקציבית של ממשלת המנדט.

מן הניתוח ומן ההשוואות לשטחים אחרים שהיו בשליטה הבריטית, כמו הודו, עיראק, עבר-הירדן וקפריסין, מתברר שתושבי ארץ-ישראל קיבלו מממשלת המנדט חבילת הוצאות ציבורית 'קולוניאלית' אופיינית. עיקר הוצאותיה של ממשלת המנדט הופנו למימון המנגנון הקולוניאלי, לעומת שיעור נמוך יותר של פיתוח כלכלי ושירותים חברתיים (עמ' 157). לאורך כל התקופה, בין 1920/21 ועד 1939/40, הקצתה ממשלת המנדט 58% מתקציביה למימון המנהל הכללי שלה ולאחזקת כוחות המשטרה והביטחון. כ-11% לשירותי רווחה, כמו חינוך ובריאות, 18% להשקעות בעבודות ציבוריות, תקשורת ורכבת, ועוד כ-12% לשירותים שוטפים והסדר קרקעות. בקווים כלליים מבנה כזה של הוצאה ציבורית בריטית היה אופייני גם בשטחים קולוניאליים אחרים שבשליטתה; אם כי בגלל תנאים מיוחדים של ארץ-ישראל לרבות מקומה האסטרטגי, תושביה היהודים והערבים נהנו מהוצאות פיתוח ציבוריות גבוהות במקצת מן המקובל באזורים קולוניאליים אחרים שבשליטת האימפריה הבריטית.

כדי להבין את משמעותו התקציבית של השלטון הקולוניאלי, מובאים במחקר, בצדק, נתונים על מבנה ההוצאה הציבורית-ממשלתית בבריטניה גופא. באותה תקופה היתה ההוצאה בבריטניה למנהל כללי ולבטחון הציבור רק 11% מהוצאות הממשלה לעומת כ-60% במושבות, וכ-66% על שירותי רווחה חברתיים לעומת כ-11% במושבות.

בסופו של דבר, המדיניות הכלכלית של שלטונות המנדט הבריטי יוצאת זכאית מתחת לעטו של גרוס, חרף הביקורת החריפה על המדיניות הזאת הכלולה בספרות הציבורית או במאמרים בני התקופה. הוא טוען שחלק גדול מן הטענות והתביעות של מנהיגי היישוב, התנועה הציבורית ורושמי דברי הימים, כלפי שלטונות המנדט בתחום הכלכלי, 'התבסס על זיהוי מוטעה, במודע או ללא כוונה מודעת' (עמ' 172). הביקורת הזאת לא הבינה או לא רצתה להבין שבראש ובראשונה שלטונות המנדט הבריטי היו כפופים לאינטרסים של בריטניה. זו היתה מדיניות כלכלית קולוניאלית שיישמה בריטניה במושבותיה, תוך כדי התאמתה לתנאים מקומיים.

אכן, יעדה הראשון של המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט בארץ-ישראל היה לקדם את האינטרסים האסטרטגיים של האימפריה הבריטית ואת כלכלתה של בריטניה. הדבר מצא את ביטויו כבר בשנים הראשונות של המנדט עם גיבוש התוכניות להובלת הנפט מעיראק לחופי הים התיכון. גם פיתוח תשתיות התחבורה והתקשורת בארץ-ישראל נועדו לכך. כך גם בבניית נמל עמוק-מים בחיפה.

הממשל המנדטורי התנהל במספר רבדים: האינטרסים של האימפריה הבריטית, צורכי הארץ, והקיטוב הפנימי שבין הערבים, היהודים והשלטון הבריטי. סוגיית החלוקה מחדש של

ההכנסות באמצעות התקציב לא עניינה את שלטונות המנדט. עובדה היא שמשם הכנסה הונהגה בשטח המנדט רק בשנת 1941, שכן בעטייה של המלחמה הצטמצם מאוד היבוא ובשל כך גם הכנסותיו של הממשל ממכס, הכנסות שלפני כן היו כמחצית מכלל ההכנסות ממסים בתקציב ממשלת המנדט. שאר המסים היו מסים מסורתיים על חקלאות ומקרקעין, מסים על אגרות ורשיונות והכנסות מבלו על טבק, משקאות ומלח.

אכן, בין שתי מלחמות העולם התבסס המשק היהודי בארץ-ישראל כישות בת-קיימא. או כהגדרתו של רוברט שרשבסקי המנוח, שנמנה עם ההיסטוריונים הכלכליים הבולטים של הארץ – התגבש ל'אורגניזם כלכלי מוגדר'. היישוב היהודי גדל מ-55 אלף נפש בסוף מלחמת העולם הראשונה ל-425 אלף עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, גידול שנתי ממוצע של 10% ויותר. התוצר הנקי של היישוב היהודי גדל באותה תקופה פי 10.5, או שיעור צמיחה שנתי ממוצע של 15%, היינו 4.2% לנפש.

המגזר היהודי הכלכלי בארץ-ישראל היה שונה מן המגזר הכלכלי הערבי בכל הפרמטרים: בקצב הצמיחה הכלכלית, בתהליך המודרניזציה, במבנה הענפי, במסגרת המוסדית ובדרגת הלכידות החברתית שלו. להתפתחות זו תרמו מאורעות חיצוניים וזרם עצום של אוכלוסייה והון, אך גם האסטרטגיה הכלכלית של התנועה הציונית, שלא השאירה את הפעילות הכלכלית של המגזר היהודי ביד היוזמה הפרטית בלבד אלא סיפקה תקציבים ציבוריים עצמיים. בעוד התקציבים של שלטונות המנדט שירתו את התושבים היהודים והערבים כאחד, היישוב היהודי פיתח מגזר ציבורי אוטונומי אשר זכה לגיטימציה של ממשלת בריטניה בתור מכשיר להקמת בית לאומי יהודי בארץ-ישראל (עמ' 106). וכך הפכו התקציבים הציוניים לתקציבים של 'מדינה בדרך'. מכשירים אוטונומיים אלה היו הסוכנות היהודית, כגוף-על, קרן-היסוד שעסקה בגיוס כספים וקרן-קיימת שהתרכזה ברכישת קרקעות ובהכשרתן.

התושבים היהודים נהנו אפוא ממשאבים כפולים: השירותים שהעניקה ממשלת המנדט לכל תושבי ארץ-ישראל, יהודים כערבים; השירותים והסבסוד שמומנו מן התקציבים הציוניים האוטונומיים. שירותי החינוך והבריאות של היישוב היהודי זכו להכרה רשמית של שלטונות המנדט. במחקריו אין גרוס עוסק בהשוואות בין המגזר היהודי למגזר הערבי בארץ-ישראל המנדטורית, אך ברור שבמימון הציבורי נהנה היישוב היהודי מיתרונות בולטים.

גודלם של התקציבים הציוניים היה 20%-25% מן התקציב הכולל של ממשלת המנדט. זה היה פחות או יותר שיעור היהודים בכלל אוכלוסיית ארץ-ישראל באותה תקופה. מכאן יוצא שהתמיכה של משאבים ציבוריים לנפש במגזר היהודי היתה כפולה מזו שבמגזר הערבי.

חבל מאוד שבמחקרם המשותף אין גרוס ומצר בוחנים בהינה מעמיקה יותר את הסוגיה לטובת איזה מגזר אתני בארץ-ישראל פעלה המדיניות התקציבית של ממשלת המנדט. המחברים מסתפקים באמירה כללית ש'תקציב הממשלה [המנדטורית, ר"ט] כלל ללא ספק יסודות של חלוקת הכנסה' (עמ' 107), ורומזים שחלוקה זו פעלה בעצם לטובת המגזר הערבי, משום 'שהיהודים תרמו יותר משיעורם היחסי לתקבולי המסים, הודות לכלכלת השוק המפותחת בקרבם' (שם). אלא שכאן חסר ניתוח אתני מקביל של המגזר הערבי לגבי צד ההוצאות בתקציבי ממשלת המנדט בכל תקופת שלטונה בארץ-ישראל.

בנקודה זו גרוס ומצר מסתפקים בהנחה שרירותית למדי שההוצאה והשירותים הציבוריים של ממשלת המנדט התחלקו שווה בשווה בין כל תושבי ארץ־ישראל היהודים והערבים, או בלשונם: 'חשוב זה מניח שכל התושבים, הן יהודים והן ערבים, נהנו במידה שווה מהשירותים וההשקעות של ממשלת ארץ־ישראל – הנחה שלא היתה מתקבלת באותה עת על דעת המנהיגים הפוליטיים בשתי הקהילות כאחת' (עמ' 130). הניתוח הסטטיסטי מתבסס על החישוב הממוצע השווה של ההוצאה הממשלתית המנדטורית ליהודים ולערבים. אך בדיון קצר שנלווה לנתונים אלה הם מודים כי ייתכן שבשירותים הכלכליים ובהשקעות הציבוריות היתה הטיה לטובת המגזר היהודי, ואילו בהוצאות ממשלתיות לשירותי הרווחה (חינוך ובריאות) ההטיה היתה לטובת הערבים (עמ' 131-133).

מכל מקום, המשאבים העצמיים של המגזר היהודי, המכונים בפי המחקרים 'התקציב הציוני', השלימו את ההוצאה של שלטונות המנדט לא רק כמותית אלא גם איכותית. בתקופת המנדט מימן היישוב היהודי בעצמו 76% מצריכת השירותים החברתיים וגם הקים והפעיל באופן אוטונומי את כל השירותים האלה. יתרה מזו, מבנה ההוצאה הציבורית של ממשלת המנדט היה כאמור קולוניאלי אופייני, ואילו מבנה ההוצאה הציבורית העצמית של היישוב היהודי, 'התקציב הציוני', היה בעל 'הרכב אירופי' ורובו נועד לשירותים חברתיים ולהשקעות כלכליות. המחקרים כותבים כי 'מכאן שבתוך המסגרת הצנועה של ההוצאות הציבוריות, סיפק התקציב הציוני ליישוב היהודי תוספת נטו של שירותים והשקעות בהתאם לסדר הקדימויות הציוני' (עמ' 161). זה היה מנוף רב־חשיבות להתפתחותו הכלכלית של היישוב היהודי בתקופת המנדט – מנוף שהיה חסר לחלוטין במגזר הערבי.

המלחמה: הקפיצה הגדולה

המדיניות הכלכלית של המנדט הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה היא פרק היסטורי בפני עצמו. בתקופת המלחמה היתה ארץ־ישראל לבסיס עורפי רב־חשיבות במאמץ המלחמתי מול גרמניה הנאצית והאיום הישיר של צבאותיה על האזור כולו. במסגרת מאמץ מלחמתי זה מילאה ארץ־ישראל, ובפרט כלכלתה היהודית, תפקיד שעלה בהרבה על משקלה הדמוגרפי. בשנים אלה מומש היטב גם ההון שהביאה עמה 'העלייה הגרמנית'. התוצאה היתה שבמרבית שנות המלחמה שררה בארץ פריחה כלכלית והונח יסוד חשוב להתפתחויות מאוחרות יותר שהובילו לכינונה של מדינת ישראל העצמאית מכאן, ולהתפרקותו המוחלטת של המגזר הערבי בארץ־ישראל מכאן.

בשנות המלחמה עלתה ארץ־ישראל לדרגת הארץ התעשייתית השנייה בחשיבותה באזור, אחרי מצרים. תקופת המלחמה סיפקה תנאי חממה למשק היהודי. מצד אחד, הצטמק היבוא המתחרה; מצד אחר, נוצרה גאות בביקוש, רובו לצבא הבריטי באזור, לא רק לתוצרת חקלאית ותעשייתית אלא גם לשירותים.

תוך כדי השינויים שהכתיבה המלחמה, הפגיעה בהובלה הימית, צמצום הסחר הבין־

לאומי, הפגיעה בענף הפרדסנות וכדומה, עבר המשק הארץ-ישראלי ממצב של אבטלה ויציבות מחירים ארוכת שנים למצב של צמיחה, גאות כלכלית – בייחוד בענפי התעשייה, הבנייה והשירותים – והתפתחות של מגמות אינפלציוניות. באותה תקופה נעשה שימוש מלא במשאבי כוח העבודה שהיה מובטל קודם לכן. האבטלה ביישוב היהודי ירדה באותה תקופה מ-12.6% בשנת 1940 ל-2% בכל שנות המלחמה. מלבד הצמיחה תרמה לירידה זו גם ההתגייסות לצבא הבריטי שהקיפה כ-10% מכוח העבודה היהודי בארץ-ישראל.

בד בבד עם עיצובו של משק המלחמה בארץ-ישראל התפתחה מערכת מסועפת ומרחיקת לכת של התערבות ממשלתית בכלכלה, כגון מערכת של קיצוב ופיקוח, שיטת הסובסידיות, תכנון חלקי ועוד, שהטביעו חותם מהותי על התארגנות היישוב היהודי ועיצוב כלכלת המלחמה בימים הראשונים של מלחמת העצמאות (עמ' 221-222). באותן השנים עוצבו גם כמה דפוסים ומסגרות, והם נשארו גם אחרי המלחמה ואחדים מהם שרירים וקיימים עד עצם היום הזה. למשל, שיטת תוספת היוקר לשכירים, שמוסדה בגיבוי ממשלת המנדט בראשית 1942. בכך היתה ארץ-ישראל לחלוצה עולמית בהצמדת שכר.

אולי, באופן פרדוקסלי, בתקופת המלחמה היו הניצנים הראשונים של מאבקים משותפים של עובדים יהודים וערבים. כך במקרה של שביתת העובדים האזרחיים במחנה הצבאי סרפנד ב-1943 – אמנם סנונית יחידה שלא היה לה המשך מהותי. שכן, בעוד היישוב היהודי מתגייס רובו ככולו, גם מעשית ועוד יותר נפשית, למלחמה נגד גרמניה הנאצית ובעלות-בריתה, התחושות בקרב הערבים היו מעורבות וכללו הסתייגויות משיתוף-פעולה עם בריטניה. המחשה טובה לעניין הם הנתונים על ההתגייסות לצבא הבריטי: 27 אלף מן היישוב היהודי הקטן לעומת 12,500 מתגייסים ערבים. הרכב האוכלוסייה בארץ-ישראל בשנת 1943, בעיצומה של המלחמה, היה: 70 אחוזים ערבים (1.166 מיליון) ו-30 אחוזים יהודים (499 אלף). בשל ההרכב הדמוגרפי היו הפרופורציות בתעסוקה מעט שונות. הערבים היו 60 אחוזים מכלל המועסקים בארץ-ישראל, והיהודים 40 אחוזים.

שיעור הצמיחה השנתי הממוצע בכל תקופת המלחמה היה 10.1%. רק משק המלחמה האמריקני הגיע לשיעור צמיחה דומה לזה. שיעורי צמיחה גבוהים אפיינו בתקופה זו גם את המגזר הערבי בארץ-ישראל – שיעור ממוצע שנתי של כ-9%.

הגורם המרכזי לשיעורי צמיחה גבוהים אלה היה הביקוש הגדל של צבאות בריטניה ובעלות-הברית במזרח התיכון למוצרים ושירותים מקומיים. שיעור הרכישות הצבאיות עלה מ-9% בתוצר המקומי בשנת 1939 לשיא של 38% בשנת 1941. התיעוש המואץ של המשק היהודי בשנים אלה היה כרוך בשינוי מרחיק לכת בהרכב התוצר המקומי של המגזר היהודי. חלקה של התעשייה בתוצר עלה מ-24% ב-1939 ל-33% ב-1945.

המלחמה שינתה גם את אופיה של התעשייה היהודית בארץ. בשנות המלחמה התרחבו לא רק ענפי תעשייה מסורתיים (המגזר היהודי סיפק בתקופה זו כמיליון זוגות נעליים לצבא) אלא התפתחו במהירות ענפי מתכת, מכונות, כימיה וחשמל. התעשייה היהודית סיפקה בתקופת המלחמה 3 מיליוני מוקשים נגד טנקים, 6 מיליוני סוללות יבשות, חלקי חילוף למכוניות, לטנקים ולמשאיות, ציוד חשמלי מגוון, מכשירים אופטיים, כימיקלים, תכשירים רפואיים ועוד.

סיפור די מוזר הוא התפתחותה של תעשיית היהלומים, שלא היתה קיימת בארץ קודם לכן. עם כיבוש ארצות השפלה, בלגיה והולנד, נותקה תעשיית היהלומים שם מן השווקים וממקורות חומרי הגלם כאחד. בזכותם של פליטים יהודים שהגיעו לארץ-ישראל מבלגיה, היתה הארץ למרכז לייצור יהלומים מלוטשים בקנה-מידה עולמי. בתוך זמן קצר הוקמו בארץ 33 מפעלי יהלומים, לעיבוד יהלומים לצורכי תעשייה ואבנים יקרות. אלה העסיקו 3500 עובדים - 8% מכוח העבודה היהודי שהועסק בתעשייה. מאחר שכל התוצר נועד לייצוא היה ענף היהלומים למקור חשוב מאוד לדולרים, מטבע קשה עיקרי למימון היבוא. הקורבן העיקרי של המלחמה היה ענף ההדרים, בגלל הירידה הדרסטית ביצוא. ענף ההדרים, שהיה ערב המלחמה 37% מן הייצור החקלאי היהודי ירד ל-5% בשנתה האחרונה של המלחמה. לעומת זאת, ביתר הגידולים החקלאיים, בייחוד בייצור תפוחי אדמה, חלב, פירות ודגים, הסתמנה עלייה ניכרת עקב הביקוש הגדל של הצבא. בשנות המלחמה עלו גם הביקושים לשירותי תחבורה, עבודות ציבוריות, בנייה ותחזוקה לצורכי צבא. מרבית העבודות האלה נמסרו לקבלנים עצמאיים ולחברות בנייה יהודיות. בייחוד התרחבה החברה ההסתדרותית סולל-בונה, שהיתה פעילה בתקופת המלחמה לא רק בארץ-ישראל אלא ברחבי האזור.

כל ההתפתחויות האלה רק הגבירו את הפערים בין שני המגזרים הכלכליים האתניים בארץ-ישראל. גם בשלוש השנים שנשארו למנדט הבריטי בארץ-ישראל, בין סיום מלחמת העולם השנייה להסתלקותו מארץ-ישראל, נמשכה הגאות הכלכלית בארץ. המשק היהודי שוב הוכיח את כושרו להסתגל במהירות לנסיבות המשתנות.

בסכמו את פרק המנדט בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל, גרוס מציין כי מלבד תשתית מפעלי תחבורה ותקשור ובנייני ציבור, השאיר המנדט הבריטי מורשת של מנהגים ודרכי חשיבה, של סדרי ממשל וניסיון מנהלי. 'בלעדי מורשת זאת', הוא כותב, 'כמו בלעדי מערכת המשפט שהושארה על כנה [...] לא יכלה ישראל לקום ולהתקיים בשנותיה הראשונות' (עמ' 227). יש בכך הרבה מן האמת ההיסטורית על עשרים ותשע שנות המנדט הבריטי. מכל מקום, בציבוריות הישראלית של ראשית המאה ה-21 גברה ההתעניינות בתקופה זו, עם נופך של נוסטלגיה אפילו.

אולם דומה שההתפתחות הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל והקפיצה המהותית במהלך התפתחות זו לא היו קשורות כלל במנדט הבריטי אלא בנסיבות חיצוניות לחלוטין: עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, המלחמה נגד גרמניה הנאצית, ושואת יהודי אירופה. לאחר עליית היטלר לשלטון גבר זרם העלייה של יהודים גרמנים לארץ-ישראל וסיפק לכלכלתה כוח אדם מקצועי, בעל רמה אקדמית, שלא היה כמותו בעבר. עלייה זו לוותה גם בזרם של יבוא הון. שואת יהודי אירופה העניקה לגיטימציה בין-לאומית בעלת תוקף עצום למפעל הציוני בארץ-ישראל. גם מבחינה זו צדק גרוס כאשר חילק את ההיסטוריה הכלכלית של תקופת המנדט לשלוש תקופות בעלות ייחודים מובהקים: השנים 1918-1932, 1932-1939 ו-1939-1947. אין ספק שהתקופה השנייה היתה התקופה המכרעת בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, מבחינה כלכלית ומבחינה פוליטית כאחד. במאמר קצר העוסק בסוגיית הפריודיזציה בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל, 'הערה

לעניין חלוקתן לתקופות של תולדות היישוב בשנות המנדט' (עמ' 228-231), גרוס נוגע בבעיה מהותית מאוד. לשם הבנה טובה יותר של התהליכים הכלכליים הוא מציע חלוקה אחרת של תקופת טרום-המדינה, לעומת חלוקתה המקובלת לפי העליות השונות. לכאורה מדובר כאן בדיון מתודולוגי. הדבר יובן טוב יותר אם 'נחדד' את הכותרות לשלושה פרקים אלה בהיסטוריה הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל המנדטורית: הפרק הראשון עד לעליית הנאציזם בגרמניה, הפרק השני עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה והפרק השלישי הוא פרק המלחמה, השואה ותוצאותיה והמערכה על הקמת המדינה היהודית. בכל אחד מפרקי הזמן האלה נוסף נדבך ל'מדינה היהודית שבדרך', אך לכל אחד היו משקל וחשיבות שונים. משקלו הסגולי של כל פרק משלושת הפרקים האלה עלה וגדל על ציר הזמן. שיאו של התהליך הזה בהיסטוריה הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל היה ימי מלחמת העולם השנייה. וכאן טמון הפרדוקס ההיסטורי אדיר הממדים: בתקופת השואה היהודית באירופה הוכשר הבסיס הכלכלי בארץ-ישראל לקליטת שארית הפלטה אחרי מלחמת העולם השנייה, בראשית דרכה של מדינת ישראל העצמאית.

כדי להמחיש זאת אפשר לציין כי ב-13 שנים, בין 1933 ל-1945 עלו לארץ-ישראל כ-280 אלף עולים, פי שלושה משעלו במשך 36 שנים בין 1882 ל-1932. ועוד נתון: בשנים 1933-1939 גדל התקציב הציוני בארץ-ישראל ביותר מפי ארבעה במונחים ריאליים. בעניין זה נכתב בסיכום מחקרו המשותף של גרוס עם יעקב מצר, 'ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה' (עמ' 300-324): 'איתכן מאוד שהדינמיקה שהביאה מעליית הנאציזם בגרמניה למלחמת העולם השנייה ולחורבן יהדות אירופה מילאה תפקיד הכרחי ביצירת השינויים הבסיסיים בארץ-ישראל בשלהי תקופת המנדט ובמעבר למדינת ישראל' (עמ' 324). בסופו של דבר, שלושה גורמים בסיסיים הכשירו את התנאים האופטימליים, מבחינה כלכלית, לנצחונה של ישראל במלחמת העצמאות והבטחת עצמאותה בשנותיה הראשונות, למרות חולשותיה האובייקטיביות:

1. העובדה שבמרוצת המנדט הבריטי התגבש המשק היהודי כמשק אוטונומי. כתוצאה מכך, היעלמותו של המגזר הכלכלי הערבי במהלך המלחמה לא גרם לזעזועים כלכליים עמוקים במשק היהודי.
2. כלכלת המלחמה בארץ-ישראל בשנים 1939-1945 גרמה לתנופה כלכלית של המשק היהודי במיוחד. בתקופה זו צבר המגזר היהודי ניסיון רב-ערך וכלים שלטוניים, והם יושמו במהירות בישראל בשנותיה הראשונות.
3. בריחתם וגירושם של מרבית ערביי ארץ-ישראל במהלך מלחמת העצמאות מן השטחים שבשליטת ישראל מזה, והעלייה ההמונית עם סיום פעולות האיבה מזה, יצרו נסיבות נוחות יחסית להשתכנותם של העולים בבתים ובכפרים ערביים נטושים לפני שהיו בידי ממשלת ישראל הצעירה המשאבים הכספיים לקליטתם.

כלכלה דו־אתנית: בין זיקה להפרדה

מחקרים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל לוקים, על־פירוב, בפגם מתודולוגי בסיסי: זוהי היסטוריה כלכלית של היישוב היהודי בלבד, המתעלמת מן ההתפתחויות הכלכליות של היישוב הערבי בארץ ומהשפעות־הגומלין ביניהם. אמנם התפתחה הפרדה כלכלית גוברת בין הערבים ליהודים במרחב הזה, אולם קהילות לאומיות־אתניות אלה נמצאו במרחב גאוגרפי משותף ואף במסגרת ממלכתית־מדינית אחת, ולכן התקיימו ביניהן זיקות מגוונות. פגם מתודולוגי זה איננו בלעדי לגרוס בלבד. הוא אופייני כמעט לכל חוקרי תולדות ארץ־ישראל בעת החדשה, ורק בשנים האחרונות מנסים כמה היסטוריונים להתגבר עליו. מקורו של פגם זה הוא אידאולוגי, בעיקר, והתוצאה היא מה שניתן לכנות 'היסטוריה אתנית'. החוקרים היהודים חקרו את תולדות היישוב היהודי, והחוקרים הערבים חקרו בעיקר את תולדות התנועה הלאומית הפלשתינית. הפרדה זו קיימת גם כאשר היוצרות מתהפכות וחוקרים יהודים עוסקים בפלשתינים ואילו החוקרים הפלשתינים עוסקים ביישוב היהודי. ואכן, גם גרוס מודה, בחצי־פה, בחולשתה של גישה זו. וכך הוא כותב:

רק הראייה הפוליטית המיוחדת למצב בארץ גרמה לכך שהניתוח ההיסטורי מתנהל קודם כול לפי החלוקה הלאומית, ולא לפי החלוקה הכלכלית החברתית. ויש לזכור שאף על פי שרוב היישוב היהודי היה 'מודרני' ועירוני, ושרוב האוכלוסייה הערבית היה כפרי מסורתי, הרי אין חפיפה מלאה בין החלוקה הלאומית לבין החלוקה הסוציולוגית־ הכלכלית [עמ' 199].

אחד הבודדים שביקש לגשר על חלל מחקרי זה הוא יעקב מצר, בספרו 'הכלכלה המחולקת של ארץ־ישראל המנדטורית'.⁵ מצר מביא שפע של עובדות וניתוחים המוכיחים שהתקיימה הפרדה פיזית חדה וברורה בין המגזר הכלכלי היהודי למגזר הכלכלי הערבי. למשל, באמצע שנות השלושים רק 0.5% מכלל המועסקים היהודים עבדו במקצועות שסיפקו שירותים גם לאוכלוסייה הערבית. אם כי באותה תקופה כ־7% מן התוצר של המגזר היהודי וכ־27% מן היצוא של המגזר הזה שווקו למגזר הערבי. באותה תקופה גם לא נרשמה שום השקעה יהודית במפעל שבבעלות ערבית ולהפך, ולא נרשמה שותפות כלכלית יהודית־ערבית בעלת משמעות. כלכלה מופרדת, דואלית, בתקופת המנדט הבריטי היא אפוא עובדה נחרצת, וזו אף גברה אחרי המאורעות של 1936-1939. ולכן השאלה איננה אם התקיימה הפרדה. גם אין ספק בדבר השוני העצום באופיים של שני המגזרים הכלכליים האלה. מה שנחוץ הוא ניתוח השפעות־הגומלין הכלכליות בין שתי קהילות אתניות וכלכליות אלה שפעלו בתקופה ההיא במסגרת מנהלית־מדינית אחת של המנדט. ראויה לתשומת לב מסקנתו של מצר כי ההתפתחות הכלכלית הנפרדת הזאת בארץ־ישראל לא היתה תהליך ספונטני אלא תהליך מודע, אידאולוגי־פוליטי של מעצבי היישוב היהודי בארץ־ישראל.

5. Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998.

עם זאת, אפשר להצביע כאן על כמה מסלולים של השפעות גומלין: ביקוש לכוח עבודה לא-מקצועי ערבי זול במגזר היהודי; ביקוש למוצרים חקלאיים 'ערביים' במגזר היהודי, ולהפך – ביקוש למוצרים תעשייתיים ולשירותים 'יהודיים' במגזר הערבי; השפעת המגזר הערבי על המגזר היהודי בתחום רמת השכר בענפי החקלאות, הבנייה וכדומה; השפעות עקיפות של הדינמיקה הכלכלית והטכנולוגית של המגזר היהודי על המגזר הערבי בארץ-ישראל; ולבסוף, השפעות של השלטון המרכזי המנדטורי על שני המגזרים האתניים בהשקעותיו בתשתיות, בתחבורה, בתקשורת וכדומה.

אי-אפשר להתעלם מן הקושי בניתוח מורכב כזה מפאת היעדר בסיס נתונים אחיד ומפורט, בייחוד על המגזר הערבי. עם זאת, מצר מראה בספרו ובנספחיו שניתן להתגבר, ולו חלקית, גם על מכשול זה.

נכון, הרחבת הפערים בין המשק היהודי למשק הערבי בארץ-ישראל היתה תהליך ממושך שאפיין את כל תקופת המנדט. כל גל של אלימות ומהומות הרחיב את המרחק בין המשק היהודי למגזר הערבי. המאורעות של 1929 לוו בחרם ערבי על תוצרת יהודית, וכך גם המאורעות של 1936. שיאו של תהליך הניתוק בין המגזרים הלאומיים היה באמצע שנות השלושים, ולמשבר הכלכלי נתלווה משבר פוליטי חמור ביותר.

והערה שיש לה כמעט צליל אקטואלי. בהתייחסם למרד הערבי של 1936, שהעמיק את הניתוק בין שני המגזרים האתניים בארץ-ישראל, גרוס ומצר מציינים כי לאירועים אלה היו השפעות שליליות על המשק היהודי. הסיכון הגובר בפעילות הכלכלית העלה את עלויות העסקות ובהיבט חל צמצום חד בהיקף הסחר בסחורות ובשירותים ובצורות אחרות של שיתוף-פעולה כלכלי. הם מעריכים כי המאורעות גרמו לירידה ראלית בתוצר של המגזר היהודי בשיעור של 4.4% וגם ירידה בהכנסותיו של המגזר היהודי בשיעור של 6% לנפש בממוצע לשנה מ-1936 עד 1939. אשר להשפעתם של אירועים אלה על המגזר הערבי, הם מציינים בהערת שוליים כי 'יש מקום להאמין שהמשק הערבי נפגע הרבה פחות, אבל לא הוכנו עדיין אומדנים שנתיים לגביו' (עמ' 114). לפי אומדנים מסוימים, שיעור הצמיחה של המגזר הערבי פחת באותה תקופה ב-0.6%. בלבד. בנסיבות של הימים ההם, כאשר הקשרים של המגזר הערבי בארץ-ישראל עם הסביבה הערבית השכנה לא נותקו בגלל המאורעות האלה אלא אולי אף גברו, המחברים צודקים כנראה בהערכתם. אולם שוב אותו מהדל עקיב: למעשה, השפעת המרד הערבי על כלכלת המגזר הערבי בארץ-ישראל עדיין לא נבדקה.

שלטונות המנדט ניסו לכאורה להקפיד על היחס המאוזן כלפי שתי האוכלוסיות האתניות של הארץ. כך, בשירות הציבורי של ממשלת המנדט הועסקו יהודים וערבים לפי משקלם היחסי באוכלוסייה, וכך – בעבודות הציבוריות או ברכבת. הקושי היה בכך ששכרו של העובד היהודי היה גבוה במידה ניכרת משכרו של הפועל הערבי. דבר זה העניק תמריץ כלכלי ברור למנגנוני הממשל המנדטורי להעסיק עובדים ערבים, ואלה נחשבו לא רק זולים יותר אלא גם טובים יותר, בייחוד בעבודות לא-מקצועיות. במקרים מסוימים נמצא פתרון בזכות סכסוד שכרם של עובדי ממשלה יהודים באמצעות התקציב הציוני. הנטייה של הממשל

המנדטורי להעסיק עובדים ערבים בעבודות כפיים לא־מקצועיות ולהעסיק עובדים יהודים בעבודות מקצועיות יותר נתקלה בהתנגדות נמרצת של ההסתדרות. "זכותנו לעסוק בכל סוגי העבודה, ולא באנו לארץ על מנת שאחרים יחטבו עצים וישאבו מים במקומנו" – מצטט גרוס את ראשי ההסתדרות (עמ' 197).

הפרדה זו של המשק היהודי מן המשק הערבי נבעה בעיקרו של דבר מאופיים השונה של שני המגזרים. טכנולוגיה חדישה, פיתוח מקורות אנרגיה ושימוש בחשמל, פיתוח מקורות המים ושיטות השקיה חדישות, ולא פחות מזה המבנה של החקלאות היהודית המודרנית, תוך כדי שימוש בשירותים פיננסיים ומשאבים ציבוריים שעמדו לרשותה – כל אלה אפשרו את התפתחותו של המשק היהודי בתנאי שכר עבודה גבוה יחסית ובעצם אפשרו את מה שכונה 'עבודה עברית'. אולם סוגיה זו העסיקה את גרוס רק בשוליים, וחבל.

אף־על־פי־כן, במחקריו גרוס מצביע על כמה דוגמאות של השפעות גומלין של 'העבודה הערבית' ו'העבודה העברית' על שני המגזרים הכלכליים כאחד. למשל בענף הפרדסנות, ענף היצוא המוביל של המשק הארץ־ישראלי. הענף התחלק, פחות או יותר, חצי בחצי בין הפרדסנים הערבים לפרדסנים היהודים. בתוך עשר שנים גדל יצוא ההדרים פי שישה. ערב מלחמת העולם השנייה נאמד חלקה של ארץ־ישראל בסחר העולמי בהדרים ב־18%, כמו שיעורן של איטליה ושל ארצות־הברית. והנה, אף־על־פי שענף ההדרים היה ענף עתיר הון וטכנולוגיה בהשוואה לענפים כלכליים אחרים, רווחיותו הושתתה על עבודה זולה. 'בעקרו של דבר הכתיב הפועל הערבי, הבלתי מקצועי והמיומן למחצה, את רמת השכר בענף כולו' (עמ' 380). יתרה מזו, 'ענף הייצוא העיקרי של הארץ ושל המשק היהודי בתקופת המנדט, שהצלחתו נבעה מכושר תחרות (יתרון יחסי) מובהק בשוק העולמי, היה ענף מטעים דמוי קולוניאלי שהושתתה על אוצרות הטבע ועל עבודה זולה יחסית' (שם). הנה דוגמה מובהקת להשפעת 'העבודה הערבית' הזולה על אחד מענפי המשק המובילים של אותה תקופה.

השפעה אולי מובהקת פחות היתה לחקלאות הערבית על החקלאות היהודית. המשק החקלאי היהודי המערוב היה אמור להיות ניגודו המוחלט של משק המטעים הקולוניאלי, בזכות העובדה שהבטיח תעסוקה יהודית בלעדית בהכנסה נאותה. הדבר נעשה כמובן תוך כדי מעורבות ציבורית נאותה של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ונספחותיה. אולם התוצרת החקלאית היהודית נתקלה בקשיי שיווק, בשל התחרות של היבוא ובשל התוצרת החקלאית הזולה שהגיעה לשווקים מן הכפרים הערביים. בסיכומו של דבר, המשק המערוב היהודי סיפק רק בחלק קטן של מוצריו את הצריכה של היישוב היהודי בארץ. 'זואת אף על פי שנעזר גם בתעמולה נמרצת למען "תוצרת הארץ"', כהערתו של גרוס (עמ' 381). מכל מקום, בתקופת המנדט סיפקה החקלאות פרנסה לחמישית עד רבע מן המפרנסים היהודים, בשעה שהיא היתה מקור מחיה לרוב המכריע של המפרנסים הערבים.

מן התיאורים של גרוס עולה שההפרדה בין המשק היהודי למשק הערבי בארץ־ישראל היתה הגדולה ביותר דווקא בחקלאות. בענפי כלכלה אחרים הפרדה זו היתה פחותה והשפעות־הגומלין רבות יותר. התעשייה של המגזר היהודי לא נתקלה בתחרות של תעשייה ערבית בעלת משקל. התעשייה היהודית אף הצליחה לייצא לארצות הערביות השכנות. התעשייה

המקומית, עד לתקופת מלחמת העולם השנייה, סבלה מהון עצמי מועט ואשראי יקר, משכר גבוה יחסית והיעדר חומרי הגלם, אך בעיקר מתחרות של מוצרי תעשייה מיובאים, שניצלו את המדיניות המנדטורית של מכסי מגן נמוכים. מצב דומה של היעדר מתחרים ערבים שרר בתחום השירותים הפיננסיים, הבנקאות והביטוח.

אולם ההשפעה הרבה ביותר של העובדה שארץ-ישראל היתה ארץ דו-אתנית ניכרה בענף הבנייה. למעשה, זה המצב עד היום הזה. אמנם מסיבות אידאולוגיות-פוליטיות, הבנייה למגורים בתל-אביב ובחלק הארי של היישובים הכפריים היהודיים נשלטה בידי הקבלנים היהודים, אולם בערים המעורבות, כמו ירושלים וחיפה, היהודים העסיקו גם קבלנים ערבים; כפי שגם גורמים ערביים העסיקו חברות יהודיות בהקמת פרויקטים גדולים. למשל, ב-1927 זכתה חברה יהודית במכרז מטעם המועצה המוסלמית העליונה לבניית מלון 'פאלאס' בירושלים.

בתחום המסחר הקמעונאי היתה ההפרדה האתנית מובהקת, ואילו במסחר הסיטונאי ובשירותים פיננסיים היה המסחר הבין-מגזרי רב למדי, ואף היו שותפויות מעורבות. עם זאת, חסרים עדיין ניתוחים כלכליים מעמיקים יותר על יחסי-גומלין אלה והשפעתם הן על המגזר הכלכלי היהודי הן על המגזר הכלכלי הערבי בארץ-ישראל בתקופת המנדט. עבודותיו של גרוס לא מילאו חסר זה.

במקום אחר הוא סוקר את אחת הדוגמאות המעטות לשותפות עסקית יהודית-ערבית ('חברת' פלשתיין אנטרפרייז בע"מ, 1920-1959 [עמ' 366-372]) ומעיר: 'אחת השאלות המטרידות את חוקרי המשק הארץ-ישראלי של תקופת המנדט היא שאלת השותפויות העסקיות בין ערבים ליהודים. מדוע התייעוד על אודות שותפויות מסוג זה נדיר כל כך – האם משום שהשותפויות בין ערבים ליהודים היו כה מועטות, או משום שהעסקים המשותפים מסוג זה היו מעוניינים להצניע את אופיים הבין-עדת ולכן את עצם קיומם?' (עמ' 366). גרוס מצביע על דלותו הרבה של החומר הארכיוני-העסקי בתחום זה. ואפילו המעט הקיים, כמו אוסף תיקי החברות ה'מחוקקות' הנמצא בגנוך המדינה, עדיין לא מנוצל כראוי על-ידי חוקרים כמקור היסטורי-כלכלי.

אולם הבעיה היא הרבה מעבר לאותם מקרים בודדים של שותפויות עסקיות יהודית-ערביות או השביתות המשותפות לעובדים היהודים והערבים, שפרצו לעתים רחוקות בתקופת המנדט הבריטי והיו מכוונות בעיקר נגד שלטונות המנדט. מה שבולט הוא היעדרו של מחקר הבוחן בכלי ניתוח כלכליים את השפעות-הגומלין הכלכליות בין הערבים ליהודים לאורך כל הגלגולים של ההיסטוריה הכלכלית של שתי הזהויות האתניות האלה בארץ-ישראל – מן התקופה העות'מנית, דרך המנדט הבריטי ועד עצם הימים האלה. למשל: כיצד השפיעה שליטת ישראל בשטחים על כלכלתה מאז 1967.

בסופו של דבר, כתיבת היסטוריה כלכלית-אתנית נפרדת על המתרחש באותה כבדת ארץ משקפת גם גישה אנטי-היסטורית וגם גישה אנטי-כלכלית והיא מעוותת את המציאות, על כל גלגוליה. חסר לחלוטין מחקר היסטורי אינטגרלי, שכן השפעות-גומלין אלה היו להן תוצאות מבניות ארוכות טווח הן על היישוב היהודי הן על האוכלוסייה הערבית בארץ-

ישראל. גרוס רומז על כך בכותבו, למשל: 'המדיניות הציונית נאלצה בתקופה ההיא להיאבק בכוחות שוק חזקים עד מאוד, שנבעו הן מתחרות מצד האוכלוסייה הערבית בהיצע של עבודה ושל מוצרים וזלים מאלה של היהודים והן מצד מוצרי היבוא מחוץ-לארץ' (עמ' 357). זהו כמובן תיאור כוללני מדי. אולם אין כל ניתוח כלכלי-היסטורי של תוצאות התמודדות זו בין 'המדיניות הציונית' ל'כוחות השוק' והשפעותיה על ההתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל, על שני רכיביה. האם כוחה של 'המדיניות הציונית' היה על העליונה, לעומת כוחו של השוק, או להפך. באיזו מידה המלחמה על 'עבודה עברית' ועל 'התוצרת' היתה מלחמה יעילה, או שמא נשארה בעיקר בגדר ססמאות אידאולוגיות-פוליטיות שהיו להן מקבילות גם בצד הערבי. שאלות אלה עדיין זקוקות למחקר היסטורי כלכלי ממש. דומה שלמחקר כזה עשויות להיות גם השלכות מאלפות על תאוריות כלכליות של ימינו.

בימי המנדט הבריטי התגבשו אפוא בארץ-ישראל שתי קהילות לאומיות יריבות, על מוסדותיהן, והארץ היתה לישות דו-לאומית מאוחדת מנהלית באמצעות שלטונות המנדט. התגבשו בארץ שני משקים נפרדים ושונים, אף-על-פי שהם היו קשורים זה בזה והשפיעו זה על זה אפילו יותר מהשפעת המצב הכלכלי בעולם על מצבה של ארץ-ישראל. כללית, בתקופת המנדט הצטיין המשק בשיעורי צמיחה גבוהים מאוד, בייחוד עד שנת 1935, ובמתחזרות אופיינית ומיוחדת: כאשר המשק העולמי היה במיתון, בארץ-ישראל שררה גאות כלכלית, ולהפך. את הצמיחה ואת המחזור הכלכלי כאחד הכתיבו למעשה גלי העלייה היהודית ויבוא ההון. אפשר להוסיף לכך גם את עוצמתו והשפעתו של הסכסוך היהודי-ערבי ואת מדיניות התקציב של ממשלת המנדט. הגורמים העיקריים שעיצבו את התנודות הכלכליות ואת הצמיחה ארוכת הטווח היו אפוא מקומיים, בעיקר 'יהודיים-יהודיים', כהגדרתו של גרוס. אלה השפיעו ישירות על המגזר היהודי ובעקיפין גם על המגזר הערבי בארץ-ישראל. בסיכומו של דבר, תקופת המנדט הבריטי הצטיינה בהתפתחות כלכלית-חברתית מהירה למדי, בוודאי בהשוואה לתקופה העות'מנית. זו היתה תוצאה משולבת של גידול האוכלוסייה היהודית ושל פעילותו של המגזר הציוני-ציבורי בקרב היישוב היהודי. ההתפתחות היתה מהירה יחסית, אך גם הפערים בין המגזר היהודי למגזר הערבי העמיקו, לא רק בתחום הכלכלי אלא גם בתחום החברתי. למשל בחינוך: בין שנת 1921/22 לשנת 1944/45 גדל מספר התלמידים הערבים ברשת החינוך של ממשלת המנדט פי 3.6 ואילו היקף שירותי החינוך במגזר היהודי גדל באותה תקופה פי 5.8.

בתחום אחד בתקופת המנדט טושטשו במידה רבה הגבולות האתניים: שירותי הבריאות. אמנם ברמה המוסדית היתה הפרדה בין אלה ששירתו את שתי האוכלוסיות, אבל עקב שפע יחסי של כוח אדם משכיל ומיומן בקרב היהודים, היה שיתוף-פעולה נרחב למדי בין מוסדות הבריאות הממשלתיים לארגונים היהודיים שעסקו בבריאות הציבור ובתברואה. כל הנתונים מצביעים שהיישוב היהודי היה המגזר המוביל בכלכלת ארץ-ישראל בכל תקופת המנדט. גם בגלל שיעור הצמיחה, השקעה מואצת בכל ענפי המשק ועלייה גדולה בפיון. ב-1936 עבר היישוב היהודי, שמשקלו היחסי באוכלוסייה היה 28%, בהיקף ייצורו המוחלט את המשק הערבי. במרבית תקופת המנדט היו שיעורי הצמיחה של המגזר היהודי

כפולים מזה של המגזר הערבי. רק בתקופה קצרה של שנתיים, אחרי מלחמת העולם השנייה, הצטמצמו במקצת פערי צמיחה אלה. מכל מקום, שיעורי הצמיחה של המגזר הערבי בארץ־ישראל היו גבוהים בהרבה מאלה שבארצות הערביות השכנות.

על ההשפעות ההדדיות בין שני המגזרים בארץ־ישראל ניתן ללמוד בדרך השלילה גם מן התוצאות הכלכליות של השביתה הכללית הערבית בראשית 1936 והמאורעות שבאו בעקבותיה. מאורעות פוליטיים אלה גרמו לשלוש שנות מיתון כלכלי בארץ־ישראל: מאמצע שנות השלושים ועד פרוץ מלחמת העולם. אולם למרות המיתון, נסיבות היציבות, היטלה, אנטישמיות וכדומה, לא פסקה גם בתקופת מיתון זו העלייה מאירופה. אלא שקליטתה בנסיבות אלה נתקלה בקשיים רבים. 'העלייה הגרמנית' בשנים 1932-1939 היתה עתירת כוח עבודה מקצועי ואקדמי בשיעורים חסרי תקדים (יש כאן דמיון מובהק לעלייה משטחי ברית־המועצות לשעבר בשנות התשעים). רבים מהם לא יכלו למצוא עבודה במקצועותיהם. מצבור גדול זה של הון אנושי בעל רמה מומש רק במשק המלחמה של ארץ־ישראל מאוחר יותר.

הבריטים רצו בעיקר שקט בארץ־ישראל. הכלי המרכזי לקיומו של ממשל יציב וסדיר בארץ־ישראל היה המאמץ הקשה והמסובך לעתים לשמור על 'איוון' בין היהודים לערבים בארץ. זו היתה מעין מחויבות כפולה כלפי שני הצדדים. מכאן ש'להתחייבויותיה של בריטניה לקידום האינטרסים היהודיים־הציוניים מזה ולאינטרסים הערביים־המקומיים מזה לא ניתנה העדיפות הראשונה במעלה' (עמ' 173), כפי ששני הצדדים ציפו. אף־על־פי שכוונת המנדט הבריטי היתה לכאורה גיבושה של ארץ־ישראל ליחידה כלכלית מאוחדת, בפועל נוצרה תחת שלטון המנדט מסגרת להתפתחותן הכלכלית של שתי החברות הלאומיות הנבדלות. יתרה מזו: שלטון המנדט סייע במדיניותו ליצירתן של שתי המסגרות האתניות הנפרדות. 'מדיניותה הכלכלית של ממשלת המנדט קבעה בתחומים רבים את מערכת היחסים בין המשק היהודי למשק הערבי בארץ־ישראל' (עמ' 174), והעובדה הזאת כשהיא לעצמה יצרה חלק מאפשרויות התפתחותו של היישוב היהודי בה 'לבית לאומי', חרף המגבלות שהוטלו במרוצת השנים על ההתפתחות הזאת, כמו בפרשת 'הספר הלבן'.

הבעיה לא היתה רק של המנדט הבריטי. לאמיתו של דבר, המנהיגים של שתי הקבוצות האתניות בארץ־ישראל, גם במגיעיהם עם שלטונות המנדט וגם בתפיסתם הכוללת, הודרכו על־ידי הגישה הגורסת שמדובר בשתי חברות לאומיות נפרדות בעלות אינטרסים נבדלים, אף שהן מתקיימות במסגרת פוליטית משותפת (עמ' 198).

מכל מקום, בעיית היחסים הכלכליים הדואליים והאסימטרית הגבוהה ברמת ההתפתחות הכלכלית והטכנולוגית נשארה עד עצם היום הזה שאלה פתוחה ביחסים הכלכליים הישראליים־פלשתיניים, ויש לה היבטים אקטואליים מאוד.

הדבר בולט במיוחד מאז 1967, כאשר היחסים הכלכליים בין ישראל לשטחים הפלשתיניים שנכבשו נוצקו בדפוסים חצי־קולוניאליים של ניצול כוח עבודה זול במיוחד בענפי הבנייה, החקלאות ושירותי האהרחה, תוך כדי עצירת כל תהליך של תיעוש בגדה המערבית וברצועת עזה. הניסיון לשנות מצב זה בהסכמי אוסלו נבלם, בסופו של דבר, עם קריסת תהליך אוסלו עצמו, כך שעיצוב יחסים כלכליים בין ישראל לפלשתינים נותר בעינו כמשימה לעתיד.